УДК [94:338.43] (477) “1917/1920”

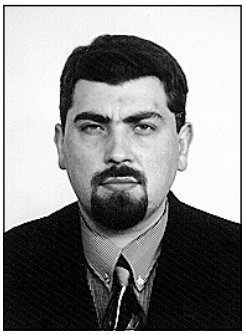

Корновенко С.В., *Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького*

Корновенко Сергій Валерійович (1974 р.н.). У 1997 р. закінчив історичний факультет Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького. Кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії цього ж університету. Коло наукових інтересів – *історія України, історичне краєзнавство, аграрна історія.*

АГРАРНА ПОЛІТИКА П.ВРАНГЕЛЯ

Статтю присвячено питанням аграрної історії України періоду Української революції. На основі фактичного матеріалу з’ясовується аграрна політика П.Врангеля в українському селі.

The article deals with the agrarian transformations during the years of Ukrainian Revolunion of 1917-1920 years. The author treats the agrarian policy by P. Vrangel on the basis of historical facts.

За свою багатовікову історію український народ знав чимало реформ, а окремі з них переживає і на сучасному етапі розвитку. Як справедливо відзначає В.В.Журавльов, одні з них у пам’яті нащадків закарбувалися як “великі... інші залишили по собі слабку або недобру пам’ять, а то і взагалі пройшли безслідно” [1]. Очевидно, що винятком є аграрна реформа П.Врангеля, яка прихильно сприймалася селянами, але була викреслена із скрижалей історії радянською ідеологією. Не викликає сумнівів актуальність її дослідження, оскільки: 1) чергова “біла пляма” перетвориться на сторінку національної минувшини; 2) існує безпосередній зв’язок між спробами “чорного барона” навести лад у сільському господарстві України 1920 р. і реформаційними заходами у цій галузі сучасного уряду.

Аналізуючи (в межах статті) історіографічну спадщину із задекларованої теми, мимоволі пригадуються слова І.Буніна про те, що у висвітленні революції “справжньої неупередженості ніколи не буде” [2]. Напевне, дещо уточнюючи, є підстави говорити, що її не було, враховуючи суспільно-політичні обставини розвитку вітчизняної історичної науки. Дійсно, радянські історики, які зробили вагомий внесок у вивчення аграрної історії України, ввівши до наукового обігу численний і раніше невідомий матеріал, не могли генерала білої армії П.Врангеля оцінювати по-іншому, на наш погляд, з двох основних на те причин: 1) вони були “дітьми” свого часу, у багатьох із них найближчі родичі воювали у лавах Червоної Армії; 2) міцні лещата державної ідеології, пропускаючи через “дрібне сито” праці вчених, пильно слідкували за кожним друкованим рядком з історичної тематики.

Саме тому у більшості робіт Білий рух, його діячі, їх внутрішньоекономічна політика трактувалися з наперед визначених стереотипів. Так, М.Супруненко доводив, що режим П.Врангеля, який опирався на підтримку Антанти, за своїм класовим характером не відрізнявся від поміщицького режиму А.Денікіна. Перемога П.Врангеля означала б реставрацію буржуазно-поміщицьких порядків у країні, закріпачення робітників, селян та політичне безправ’я і

підкорення країни іноземними поневолювачами [3]. Аналогічні твердження перекочовували із монографії у монографію, закріплювалися в енциклопедичних виданнях: "Врангелівщина – військова диктатура буржуазно-поміщицької контрреволюції, яка намагалася опиратися на куркульство і прошарки середнього селянства. Створений при ньому Уряд Півдня Росії розробив "Закон про землю", за яким частина поміщицьких земель (у маєтках понад 600 дес.) могла відійти у власність селян за викуп у розмірі 5-кратної вартості врожаю з розстрочкою у 25 років" [4].

Така ситуація залишалася і у часи "перебудови" аж до початку 90-х рр. XX ст. Зокрема, С.Карпенко переконував читача у тому, що врангелівський закон про землю був спробою, з одного боку, містифікувати селянство, нав'язати йому оманливе уявлення про наділення всіх селян землею, з іншого, – під прапором "земельної реформи" максимально, наскільки можливо, відновити власність на землю поміщиків, буржуазії, церкви і куркулів. Земельна реформа стала пропагандистським гаслом наступу [5].

Останнім часом (сер. 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.) широка громадськість, науковці отримали можливість ознайомитися з тими архівними фондами, які були заборонені або малодоступні, а також із емігрантською літературою. Це значно розширило діапазон наукового пошуку, а також змінило підходи у вивченні та розумінні не лише революційних подій 1917-1920 рр., а й внутрішньоекономічної, аграрної політики білогвардійських урядів, що знайшло своє відображення у публікаціях, підручниках, монографіях.

Так, скажімо, А.Кісельов, Е.Щадін вважають, що П.Врангель, отримавши нову посаду, мав цілком визначену програму реформ, сутність якої зводилася до гасла "ліва політика правими руками". Серйозний та вдумливий стратег, він відійшов від низки принципів своїх попередників, які, на його думку, поставили Білий рух на межу катастрофи. Аграрна реформа П.Врангеля, на переконання істориків, була серйозною поступкою селянству [6]. "Правитель Півдня Росії генерал Врангель, – пише В.Цвєтков, – прагнув "на останньому клаптику російської землі", у Криму, створити своєрідне "дослідне поле" [7]. До причин поразки білогвардійців звертається О.Іскандеров. Серед них він, у першу чергу, виділяє те, що Білий рух не зміг консолідуватися, вождів було багато, але лідера загальноросійського масштабу серед них не було. По-друге, негативний вплив справляла погана взаємодія фронту і тилу [8].

З аналогічних методологічних засад аграрні перетворення П.Врангеля вивчають й сучасні українські історики. На їхню думку, генерал зробив, хоча й запізнілу, спробу модифікувати білу ідею, оскільки він потрапив у своєрідний військово-політичний цейтнот, а за кілька місяців не можливо було докорінно змінити спосіб мислення як свого оточення, так і широких народних мас. У тилу врангелівців не спалахнуло таких повстань, як свого часу в тилу Денікіна. Правда, не було й масового походу селянства у білу армію. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися. Врангелю вдалося їх похитнути, але не пощастило розбити. Очевидно, можна говорити про неподолану інерцію у найближчого оточення П.Врангеля [9].

У монографії Ю.Котляра, присвяченій селянству Півдня України у період НЕПу, приділено увагу і білогвардійським аграрним перетворенням, зокрема П.Врангеля. Автор, аналізуючи нормативні акти врангелівського уряду, вважає, що у своїх головних положеннях вони мали багато спільного з аграрними програмами кадетської партії, есерів, столипінським законодавством. У цілому аграрне законодавство уряду Півдня Росії, незважаючи на його компромісний характер, все ж було спрямоване на задоволення інтересів заможного і середнього селянства [10].

Отже, обрана нами для публікації тема має численну історіографічну спадщину. З іншого боку, аграрна політика П.Врангеля потребує ще серйозного вивчення з огляду на те, що ціла низка обставин її розробки, теоретичних основ, ставлення до неї селянства, інших верств суспільства ще не знайшли належного наукового висвітлення. Мета цієї статті – з'ясувати сутність аграрної політики П.Врангеля, її відповідність соціально-економічним та суспільно-політичним реаліям 1920 р.

Перш, ніж перейти до аналізу аграрної реформи П.Врангеля, на наш погляд, варто зупинитися на соціально-економічному становищі Півдня України, Криму. Ситуація не була однозначною. Різні галузі економіки, як і верстви суспільства, мали не однаковий рівень розвитку і достатку. У радянській історіографії ці моменти зображувалися однозначно негативно: "Економічне життя краю перебувало у стані повного паралічу. Буржуазія і поміщики були стурбовані одним – шляхом різних спекулятивних афер набити кишені та втекти за кордон... місцева промисловість згорталася, і в краї існувало безробіття. Працювали лише ті підприємства і майстерні, які обслуговували потреби армії. Умови існування для трудящих ставали нестерпними. У ряді міст Криму навіть голодну норму хліба у травні 1920 р. переставали давати. Скрутним було становище селянської бідноти" [3].

Згідно ж інших джерел – спогадів безпосередніх учасників тих подій – у Криму і північній Таврії залишилося багато хліба з минулого року, врожай (мається на увазі 1920 р. – С.К.) передбачався непоганий, ціни на зерно у порівнянні з іноземними ринками були низькі [12].

Детальніше варто зупинитися на аграрних відносинах, що мали місце в українському селі у 1920 р. Як відзначають статистичні дані, центральною фігурою у сільському господарстві України став середняк. Вже на початку 1919 р. середньозаможні господарства становили 60 відсотків від загальної чисельності [13]. Соціальна структура селянства станом на 1920 р. зазнала суттєвих змін у порівнянні з дореволюційним 1916 р. У першу чергу це стосується Півдня України – регіону, в якому відсоток заможних господарств традиційно був високим. Про це переконливо свідчать дані таблиці 1 [14].

Так, за 5 років, враховуючи 4 роки революції, кількість безпосівних господарств зменшилася на 7,1%; з наділом до 1 дес. зросла на 1,5%; від 3,1 до 6,0 – на 6,7%; від 6,1 до 9,0 – на 0,1%; на 10,5% зменшилася загальна кількість заможних господарств, а також спостерігається диференціація на такі, що володіють 9,1-11,0 дес. землі (4,9%) й понад 11 дес. – 9,6%. Отже, біднота, незаможне селянство, становило 18,7% від загальної чисельності селянських господарств на окупованих білогвардійцями українських територіях.

Однак при такому зростанні кількості землі в індивідуальних селянських господарствах, у південних повітах Таврійської губернії, які близько року перебували під управлінням Збройних Сил Півдня Росії (далі – ЗСПР), землекористування і землеволодіння не були закріплені. Існувало багато земель, які не використовувалися.

Не менш цікавою є статистика забезпеченості селянських господарств живим і мертвим інвентарем, що відіграє роль важливого показника як для з'ясування стану галузі, так і рівня добробуту селян. Згідно сільськогосподарським переписам, у 1917 р. в Україні було 15,4% селянських господарств без худоби, а в 1920 р. – 7,9%; без робочої худоби – відповідно 44,8% і 34,1%; без корів – 35,1% і 27,2%; без інвентарю – 43,5% і 24,9% [15]. Отже, за час революції чисельність селянських господарств без худоби зменшилася на 7,5%, без робочої худоби – на 10,7%, без корів – на 7,9%, без інвентарю – на 18,6%.

Таким чином, селянство, у тому числі й Півдня України, вирівнювалося у своїх статках, стаючи середняцькими. Іншим було становище поміщицьких господарств. Жодною мірою не ідеалізуючи їх власників, зауважимо, що вони представляли собою, принаймні до революції, потужний сільськогосподарський комплекс, маючи товарний характер і продукта товари й на експорт. У 1920 р. від їх потенціалу залишалася одна загадка. Великі поміщицькі маєтки зазнали подвійного удару. З одного боку, вони стали об'єктом нищення радянської влади, яка відстоювала принципи націоналізації, а з іншого – селян, які збагачувалися, грабуючи поміщицький реманент, захоплюючи поміщицькі угіддя. Крім того, революція внесла серйозні корективи, не в кращу сторону, в умови найму-продажу робочої сили на селі, в орендні ставки, які не могли бути нормовані.

Яскравим прикладом економічного становища поміщицьких господарств є доля маєтку Фальца-Фейна "Асканія Нова". Із 400 коней залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45000 овець – 5000. Різко скоротилися площі оброблюваних земель: із 4370 дес. економічних сільгоспугідь маєтку було засіяно 415 дес. Аналогічним був стан справ із посівними площами у маєтках Карабона (із 2550 дес. – 180 дес.), Желябіна (із 1945 дес. – 120 дес.). Таким чином, оброблялося менше 8% придатних угідь у маєтках [16].

Доцільним, на наш погляд, буде звернення і до аналізу фінансового становища армії та населення Півдня України й Криму, що дозволить відтворити загальну ситуацію, а також відповідність аграрної теорії П.Врангеля практиці.

За спогадами тих же білогвардійців, фінансове становище було не з кращих. Населення не голодувало, вдосталь було хліба, м'яса. Дефіцитом були різноманітні жири та риба [17]. Інфляція, що мала місце і була, на наш погляд, природним явищем на фоні бойових дій, теж впливала на рівень забезпечення населення продовольством. Селяни – основні виробники продуктів споживання – обрали цікаву тактику. З одного боку, вони швидше погоджувалися на товарообмін, відмовляючись повністю або частково від грошей, а з іншого, користувалися нагодою, аби підняти ціни, "збираючи синенькі п'ятисотки, відчуваючи велику насолоду вважати себе багатшими за панів" [18].

Із наступом білогвардійців і захопленням

Таблиця 1

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	Безпосівні	до 1 дес.	1,1-3,0	3,1-6,0	6,1-9,0	9,1-11,0	Понад 11 дес.
1916	17,3	7,0	17,1	20,4	13,2	25	
1920	10,2	8,5	26,6	27,1	13,1	4,9	9,6

ними українських земель, раніше окупованих більшовиками, ситуація на продовольчому ринку, за прогнозами уряду при головнокомандувачу ЗСПР, мала покращитися. Так би воно і сталося, якби не вічний супутник будь-яких катаклізмів, у тому числі й революції та війни, – спекуляція. На Півдні України ціни на продовольство були нижчі за кримські у 20-50 разів. Тому перекупники на цій різниці отримували надприбутки. Уряд ніяких стабілізуючих заходів не вживав [19]. Більше того, командування не скористалося успіхами наступу, не забезпечило Крим необхідними запасами зерна, м'яса, яких було вдосталь у Таврії [20]. З поразками на фронтах, відступом армії та біженців у Крим, ситуація на продовольчому ринку різко загострилася. Негативно вплинула й інфляція, яка лише збільшувалася. Зарплата солдатів, близько тисячі карбованців, у порівнянні з цінами була копійчана. У середньому одній людині для того, щоб прохарчуватися, необхідно було витратити 100 тис. руб. Скажімо, у Севастополі сало коштувало 3,5 тис. руб., масло – 4 тис. руб., 10 яєць – 3 тис. руб., картопля – 1 тис. за фунт. Найдешевшим був хліб – 200 руб. [21]. Зрозуміло, що найважче доводилось соціально незахищеним категоріям суспільства – біженцям.

За таких непростих обставин П.Врангель магістральним напрямком внутрішньої політики уряду вважав проведення земельної реформи. Потрібно сказати, що фігура генерала, його особистість, викликала симпатії не лише серед білогвардійських солдат і офіцерів. Цікавими з цього приводу є свідчення агентурної розвідки Червоної Армії. Із Севастополя вона доповідала: "Врангель якісно відрізняється від своїх попередників і виділяється із середовища, що його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, прекрасно розуміє ситуацію, події й настрої мас" [22].

Тому, на наш погляд, буде доцільно звернути увагу на те, якою П.Врангель бачив реформу, її зміст, мету, завдання, шляхи реалізації. Згідно спогадам Петра Миколайовича, він розумів, що за специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної кризи і смути, які знищили все господарство країни, порушили правові основи і відносини, вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. Не викликало сумнівів і те, що будь-яке рішення обов'язково викличе невдоволення. Разом із тим, генерал сподівався на те, що у майбутньому життя внесе свої корективи, а тому, у 1920 р., необхідно було діяти, розрубавши гордіїв вузол, яким стало земельне питання [23].

Головнокомандувач перетворенням на селі надавав величезного значення. На його думку, це б дозволило: 1) покращити економічне становище регіону, селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків; 2) стабілізувати продовольчий ринок і тим самим вирішити питання постачання продуктами харчування населення, а армію ще й фуражем; 3) похитнути сформовані у населення, у першу чергу селян, стереотипи стосовно Білого руху, його ідей тощо; 4) виграти не лише війну армій, а й ідеологій. "Вирішення цього питання (аграрного. – С.К.) мало велике психологічне значення. Воно мало вибити з рук ворогів основну зброю політичної боротьби, вдарити по уяві населення та армії, справити враження на іноземні кола [24]. Навряд чи, на наш погляд, доцільно віддавати перевагу якомусь одному із вищенаведених компонентів, оскільки вони представляють собою єдине нерозривне ціле.

Вище вже йшлося про стан сільського господарства Півдня України, Криму, ті процеси, що мали місце на селі у сфері землеволодіння і землекористування. Центральною фігурою став середньозаможний селянин. За таких обставин цілком вмотивованою, з нашої точки зору, є ідея П.Врангеля "підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити його до охорони порядку і державності" [25]. Цю ж думку він підтвердив і спілкуючись із Оболенським, заявивши, що передбачає передати селянам всю землю, заручившись тим самим їхньою підтримкою. Співрозмовник барона, згадуючи цю ситуацію, писав: "Це був курйозний диспут "лівого" громадського діяча з "правим" генералом, диспут, в якому перший оцінював плани другого, як радикальні" [26]. У розмові з В.Шульгіним, влітку 1920 р., барон відверто говорив: "Я прагну того, щоб у Криму, щоб хоча б на цьому клаптику зробити життя можливим... Показати решті Росії... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна ситуація, а тут: іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, можлива свобода... Ну, словом, дослідне поле..." [27].

Для розробки і реалізації аграрної реформи необхідно було мати апарат виконавців. Підбір кадрів зумовлювався тим, що за А.Денікіна П.Врангель був опальним генералом. Тому службовців він підшукував серед громадських діячів, опозиційних кадетам, які домінували в уряді А.Денікіна [28]. Ще 11 квітня 1920 року, відразу після прийняття на себе обов'язків головнокомандуючого, в інтерв'ю кореспонденту газети "Вечернее время" П.Врангель казав: "При вирішенні питань внутрішнього життя я буду звертатись за допомогою до громадськості... Політика буде позапартійною... Я повинен об'єднати всі партійні сили... співробітники будуть обиратися... із людей справи. Не буде поділу на монархістів і республіканців, а до уваги братимуться лише знання та праця" [29]. Дійсно, як свідчить, наприклад, склад земельної комісії, барон дотримувався і на практиці задекларованих у пресі принципів. Весь тягар по обґрунтуванню положень по інновації земельних відносин ліг на плечі О.Кривошеїна – сина воронезького селянина,

уродженця Варшави. У 1887 р. Олександр Васильович розпочав роботу у Земському відділі МВС, потім служив комісаром у селянських справах у Царстві Польському, а з 1896 р. – помічником начальника Переселенського управління, очоливши його у 1902 р. Брав активну участь у проведенні столипінської аграрної реформи, керуючи з 1906 р. Селянським банком, а у 1908 – жовтні 1915 рр. – землеустроєм і землекористуванням [30]. Саму ж земельну комісію очолив Г.В.Глинка – колишній товариш міністра землеробства і начальника Переселенського управління. До її складу входили тридцять осіб [31], а також призначений особисто генералом Оболенський, який брав участь у розробці основних положень земельної реформи [32].

Комісія була створена наказом від 11 квітня 1920 р. В основі її роботи лежали такі положення: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею мало володіти якомога ширше коло приватних власників, які можуть вкладати у неї свою працю; 3) посередником при розрахунках між великим та дрібним землеволодінням повинна виступати держава [33].

Вони відповідали думкам та ідеям головнокомандувача по стабілізації ситуації на селі, покращенню стану сільського господарства. Робота земельної комісії викликала значний громадський резонанс. Всі сторони, зацікавлені у вирішенні аграрного питання, на сторінках преси гаряче відстоювали свої позиції, своє бачення оптимального варіанту. Одні вимагали визнання завоювань революції і безкоштовного наділення малоземельного та безземельного селянства казенними та приватновласницькими угіддями, інші заперечували примусове відчуження, навіть і за плату, доводили, що “власність священна”, а будь-які утиски великого господарства шкодять відродженню економічного потенціалу країни.

Не було єдності й серед членів самої комісії, які перебували у патовому становищі. З одного боку, вони не наважувалися вирішувати земельне питання у загальноросійському масштабі, а з іншого, не могли врахувати безліч факторів різноманітного характеру. Однак не діяти було ще гірше, це означало б винести смертний вирок всій білій ідеї, яку П.Врангель намагався модифікувати. Тому була розроблена тактика середньої лінії, яка, на думку комісії, виводила її із глухого кута, давала стратегічний простір для маневру. Її сутність полягала у тому, що Г.Глинка обмежив роботу органу, який він очолював, територією, контрольованою білогвардійськими військами.

В ході роботи комісії Голова таврійської земської управи, представляючи інтереси селян і своїх колег, висловився за те, щоб селянству передати, до того ж негайно, не лише землі, які воно орендувало, а й ті, що впродовж трьох років не оброблялися. Колишнім власникам залишити не більше 100 десятин. Ця пропозиція була прийнята частково, у першій частині. У проекті правил, сформульованих комісією, були наступні положення: 1) селянам передавалися орні поміщицькі угіддя, сінокоси, які ними орендувалися або не оброблялися колишніми власниками впродовж шести років; 2) за колишніми власниками залишалося не більше 200 десятин; у господарствах, які мали державне або регіональне значення залишалося до 400 десятин; 3) розподілу не підлягали садиби, присадибні ділянки, площі селекційних/цінних культур; 4) не розподілялися селянські землі, куплені через Селянський банк; 5) землі, що відчужувалися, могли продаватися їх ексвласниками впродовж року; 6) перевага при наділенні або продажу землі надавалася тим селянам, які мали досвід оренди, власне господарство [34].

Таким чином, комісія створила ґрунт для подальшої конструктивної роботи по землевпорядкуванню. Результативність її роботи була набагато кращою від діяльності у цьому напрямку кабінету міністрів Криму, очолюваного С.Кримом. У своєму виступі 14-15 лютого 1919 р. на крайовому земсько-міському з’їзді він висловився про те, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки земельне питання має вирішуватися у загальноросійському масштабі. Тому його уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, врегулюванням орендних відносин [35].

20 травня 1920 р., за три дні до початку наступу, П.Врангель наказав широко опублікувати два документи: наказ і звернення. Перший в аграрній частині передбачав передачу за розпорядженням волосних земств земель казенних і приватновласницьких сільськогосподарського призначення господарям, що її обробляють [36].

Ці два документи мали підготувати громадськість, селянство до сприйняття законів і положень про аграрну реформу П.Врангеля, опублікованих 25 травня 1920 р., а також створити ґрунт для сприйняття населенням входження білогвардійців у Таврію в ході боїв Червоної Армії.

25 травня 1920 р. був опублікований цілий пакет документів, який стосувався сутності та реалізації земельної реформи: “Повідомлення уряду із земельного питання”, “Наказ про землю”, “Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”, “Тимчасове Положення про земельні установи”.

В урядовому повідомленні роз’яснювалася сутність земельної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою

уряду П.Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання достатку, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності. Йшлося й про механізм реалізації: від колишніх власників земля відчужувалася, однак, за ним зберігалися угіддя, розміри котрих, в залежності від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення. У повідомленні визначалися землі, що підлягали і не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Ті землі, які відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельними закладами, але не могли бути меншими за норми, встановлені Селянським Банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На їх основі видавалися документи, що остаточно закріплювали володіння землею після виплати новими власниками всієї вартості землі державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися у довічну спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти. У документі говорилося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували меншу суму, ніж за оренду і через 25 років ставали власниками.

Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, до революції землі, з яких збиралося 40-50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 руб., коштували близько 200-250 руб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як йшлось у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи і комуни, вцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі [37].

"Наказ про землю" містив такі положення: 1) на територіях, окупованих білогвардійцями, з 25 травня запроваджувалися "Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли"; 2) реалізація земельної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі "Тимчасового положення про земельні установи"; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою слідкувати за тим, щоб земельні ділянки надавалися солдатам та їх сім'ям; 4) начальник фінансового управління мав у короткі терміни розробити і подати на затвердження головнокомандувачу пропозиції по розрахункам за землю [38].

"Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли" передбачали: 1) охорону землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить; 2) повернення "займанщини", якщо це були надільні, придбані через Земельний Банк, відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, відповідали розмірам, промислові землі; 3) передачу всіх угідь, за винятком вказаних у п.2, господарям, що на них працювали або їх орендували за викуп; 4) турботу про закріплення за новими власниками угідь; 5) казенні ліси передати у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільгосппотребами; 6) перехід комун у підпорядкування волосних земельних рад, які керували їх розвитком, або влаштовували до них селян; 7) радгоспи підлягали охороні з боку уряду, який забезпечував збереження їх інвентарю, земель, розвиток; 8) селяни, які отримували у користування землі, оподатковуються грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йдуть на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам; 9) визначення грошових і натуральних зборів із селян за користування землею; 10) відповідальність волосних управ за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження і здачу надходжень до бюджету; 11) обстеження волосними земельними радами казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, не відчужених ділянок; 12) представлення волосними земельними радами на розгляд повітових земельних рад пропозицій з приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними; 13) надання селянам документів, які до їх остаточного

розрахунку із державою, закріплювали за ними придбані землі; 14) визначення повноважень волосних і повітових земельних рад по проведенню землевпорядних робіт; 15) розгляд селянських скарг на дії волосних і повітових земельних рад у двотижневий термін повітовими земельними радами [39].

"Тимчасове положення про земельні установи" мало такий зміст: 1) визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських посередників у земельних справах та їх помічників; 2) розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад; 3) окреслювалося коло їх компетенції, порядок роботи [40].

Варто визнати, що на останньому етапі розвитку Білого руху, у 1920 р., підхід його лідерів та представників до вирішення земельного питання став рішучішим. 25 травня 1920 р. П.Врангель затвердив закони, згідно з якими всі земельні угіддя залишалися у "користуванні господарів, що їх обробляли", не залежно від того, на якому праві це "користування" ґрунтувалося. Тим самим узаконювалася "займанщина" після 1917 р. У повну власність земля закріплювалася після виплати впродовж 25 років 1/5 частини врожаю. За колишніми власниками залишалися землі у тих розмірах, що визначалися повітовими та волосними радами, обраними самими селянами [41].

Окремі моменти з внутрішньоекономічної політики білогвардійського уряду були надруковані й у агітаційних листівках, зверненнях до бійців Червоної Армії, які розповсюджувалися за лінією фронту, в тилу у червоних. В одній з них, наприклад, йшлося про те, за що борються білі та червоні: "Ми відновлюємо національну єдність та національне господарство, щоб господарем землі російської та її безмежних багатств став сам народ російський і щоб ніхто інший, а сам він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуєте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами труда працюючих" [42].

Важливо знати ставлення населення, зокрема селянства, до аграрних інновацій, запроваджуваних головнокомандувачем ЗСПР. "Якщо не зраджує перше враження, – писав А.Валентинов, – ставлення просто ніяке, як до чергової нової влади. А скільки цих влад уже перебачило населення?!... Більшість населення не вірить у своє звільнення і, побоюючись повернення червоних, не наважується відкрито висловлюватися. Попри стримане ставлення до нас, жителі відкрито жалілися і на більшовиків... Складалося враження, що мирне населення ставиться однаково вороже і до нас, і до більшовиків і чекає одного – кінця війни" [43].

"Населення, у цілому, – згадував М.Савич, – залишилося пасивним, не захотіло або не наважилося виявити бажання боротися. Тут, звичайно, відіграла роль недовіра до наших починань, цілком природна після провалу Денікіна і Колчака... Селяни говорили так: "Ех, пане, один генерал дасть землю, інший прийде на його місце і забере. Справжня земля буде, коли буде господар. Ось Олександр II дав нам землю, і ніхто її не забирав у нас: ні пани, ні німці, ні більшовики" [44].

Отже, дійсно, селянського повстанського руху в тилу врангелівців не було, як у денікінському, однак, і бажаного сприйняття реформи теж не було. Село вичікувало. Серед причин такого ставлення можна виділити: 1) інертність апарату, який, за висловом барона, черепаховими кроками впроваджував реформу; 2) мала обізнаність селян із законом про землю через недостатню пропагандистську активність білих; 3) мінливість бойового щастя; 4) конфліктні ситуації між населенням і армією, які, попри судову заборону головнокомандувача, все ж таки мали місце. Вище наведене ставлення селян дозволяє твердити, що за умов революції, коли повстання вважалося цілком природним явищем, врангелівська реформа все ж таки мала успіх серед населення. Вона проводилася у 90 із 107 повітах, контрольованих Білою армією. Розміри селянських господарств зросли від 30 до 100 дес., а в окремих місцевостях ще більше [45]. Хоча варто погодитися із думкою В.Цвєткова про те, що, якби білі довше протрималися у Таврії, її результати були б відчутнішими [46].

По-різному до реформи ставилися й політичні партії, навіть однопартійці. Так, кадети-емігранти

Література

1. Журавлев В.В. Учит ли нас исторический опыт? // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 69.
2. Бунин И. Окаянные дни. – М., 1991. – С. 23.
3. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1996. – С. 396.
4. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 121.
5. Карпенко С.В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – С. 22-23.
6. Новейшая история Отечества. XX век: В 2-х т. / Под ред. А.Ф.Киселева, Э.М.Щадина. – М., 1999. – Т. 1. – С. 360-362.
7. Цветков В.Ж. Белое движение в России. 1917-1920 годы // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 66.
8. Искандеров А.А. Очерки истории советского общества // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 93-94.
9. Політична історія України XX століття: У 6 т. – Т. 2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та

реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко, В.Ф.Верстюк. – К., 2003. – С. 446.
10. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса, 2004. – С. 100.
11. Супруненко Н.И. Указ. соч. – С. 396.
12. Савич Н. Закат белого движения // Москва. – 1991. – № 12. – С. 114.
13. История гражданской войны в СССР: В 5 т. – Т.4. – М., 1959. – С.35.
14. Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) // УІЖ. – 1987. – № 11. – С. 45.
15. Там само. – С. 40.
16. Врангель П.Н. Воспоминания генерала барона П.Врангеля: В 2 т. – Т. 1. – М., 1992. – С. 99.
17. Савич Н. Указ. соч. – С. 130.
18. Показания перебежчика уполномоченному Особого отдела Кавказского фронта Мейеру о разведывательно-диверсионной деятельности контрразведки генерала П.Н.Врангеля и положении в Крыму // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 54.
19. Валентинов А.А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22 т. – Т. 5. – М., 1991. – С. 14.
20. Секретный доклад военному министру Франции Л.Барту руководителя французской военной миссии на юге России генерала А.Бруссо о событиях в Крыму с 6 ноября по 11 ноября 1920 года и причинах поражения армии генерала П.Н.Врангеля // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 56.
21. Показания перебежчика… – С. 54.
22. Карпенко С.В. Указ. соч. – С. 19.
23. Врангель П.Н. Указ. соч. – С. 75.
24. Там само. – С. 75-76.
25. Там само. – С. 100.
26. Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и её разгром. – М., 1982. – С. 342.
27. Карпенко С.В. Указ. соч. – С. 20.
28. Савич Н. Указ. соч. – С. 121.
29. Валентинов А.А. Указ. соч. – С. 25.
30. Карпенко С.В. Указ. соч. – С. 16-17.
31. Врангель П.Н. Указ. соч. – С. 94-95.
32. Думова Н.Г. Указ. соч. – С. 342.
33. Врангель П.Н. Указ соч. – С. 75.
34. Там само. – С. 95-96.
35. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 73.
36. Валентинов А.А. Указ соч. – С. 11.
37. Правительственное сообщение по земельному вопросу // Врангель П.Н. Воспоминания... – С. 436-439.
38. Приказ о земле Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России // Там же. – С. 439-440.
39. Правила о передаче распоряжением Правительства казенных, Государственного Земельного Банка и частновладельческих земель сельскохозяйственного пользования в собственность обрабатываемых землю хозяев // Там же. – С. 440-446.
40. Временное положение о земельных учреждениях // Там же. – С. 446-448.
41. Врангель П.Н. Записки // Белое дело: В 6 т. – Т. 6. – Берлин, 1928. – С. 55-57.
42. Красные офицеры и солдаты! За что вы боритесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – № 10. – С. 60.
43. Валентинов А.А. Указ. соч. – С. 18, 20, 50.
44. Савич Н. Указ. соч. – С. 122, 125.
45. Новейшая история Отечества: XX век. – Т. 1. – С. 362.
46. Цветков В.Ж. Генерал-лейтенант П.Н.Врангель / Белое движение. Исторические портреты. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 05.11.2004 р.